

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

بازشناسی کارکردهای حیاط در معماری مسکونی در بافت تاریخی شهر کرمانشاه با رویکرد بازآفرینی آن در معماری امروز

نیلوفر نیری^۱، بیژن کلهرنیا^۲، علی علایی^۳

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه معماری، موسسه آموزش عالی غیرانتفاعی جهاد دانشگاهی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران

۲- استادیار، عضو هیئت علمی، گروه معماری، دانشکده فنی مهندسی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران

۳- عضو هیئت علمی آموزشکده فنی حرفه ای سما، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرمانشاه، کرمانشاه، ایران

(bizhankalhornia@yahoo.com)

چکیده

معماری سنتی ریشه در فرهنگ، عقاید، باورها، محیط و بسیاری از مسائل دیگر که به شکل کالبدی انسجام یافته و با توجه به نیازهای ساکنان شکل گرفته است، دارد. مرکزیت حیاط در خانه‌های ایرانی، نقش بسزایی در تنظیم و انسجام فعالیت‌ها، حریم‌ها، ارتباطات و ... در معماری مسکونی ایران داشته است. البته عنوان مرکزیت صرفاً بعد فیزیکی و هندسی حیاط مدنظر نیست خیلی اوقات از نظر زندگی و انجام فعالیت‌ها و ایجاد ارتباط بین قسمت‌های مختلف خانه و تعبیه دید و سایر مسائل مرکز خانه محسوب می‌شد. جایگاه تثبیت شده حیاط در میان عناصر خانه‌های ایرانی، سازماندهی فضا را تحت تأثیر قرار داده و خود به عنوان الگویی از هویت و پایداری در معماری سنتی ایران مطرح می‌شود. حیاط به عنوان یکی از شاخص‌ترین عناصر معماری سنتی ایران که از معماری امروزی رخت بر بسته، و حضوری بسیار کم‌رنگ در معماری معاصر دارد.

از این رو هدف این پژوهش بررسی و شناخت کارکردهای حیاط در معماری خانه‌های سنتی و باز آفرینی نقش آن در معماری مسکونی امروزی است. در نوشتار حاضر سه نمونه از خانه‌های دوران قاجار و پهلوی در بافت تاریخی شهر کرمانشاه با روش توصیفی-تحلیلی مورد بررسی قرار گرفت. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که در سیر تحول الگوهای حیاط، بسیاری از مفاهیم با ارزش مانند محرّمیت، درون گرایی، محوربندی، نورگیری و مسائل اقلیمی در دوره پهلوی کم‌رنگ‌تر شده است. با در نظر گرفتن معضلات و مشکلات مجتمع‌های مسکونی ناشی از حذف حیاط، به نظر می‌رسد بازآفرینی فضای باز و حیاط موجب پیوند دوباره انسان و محیط طبیعی گردد و تا حد بالایی آرامش و ایجاد رضایت‌مندی ساکنین را از طریق امکان ارتباط با فضای باز فراهم آورد.

کلمات کلیدی: حیاط، معماری مسکونی، بافت تاریخی، بازآفرینی، معماری امروز

مقدمه

امروزه با نادیده گرفتن فضاهای باز در معماری معاصر به ویژه مجتمع‌های مسکونی، زندگی افراد دچار معضلات قابل تعمق شده است. بررسی گونه شناسی معماری ایران نشان می‌دهد که شکل‌گیری بنا چه به صورت منفرد و چه به صورت مجتمع همزمان و هم مکان براساس ترکیب سه الگوی فضایی باز، بسته و پوشیده صورت گرفته است. در خانه‌های تاریخی حیاط به عنوان اصلی‌ترین فضای باز، همزیستی با طبیعت را نمایندگی می‌کند. اما خانه‌های امروزی با امکانات و شرایط زندگی موجود، قابلیت

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

پاسخگویی به بسیاری از نیازمندی‌های انسان سنتی ایرانی را ندارد. علاوه بر این بریدن از ارزش‌های حاکم بر جوامع سنتی مبتنی بر ارتباط مستحکم با طبیعت و تعاملات اجتماعی در دراز مدت منجر به نارضایتی می‌گردد. جهت پاسخگویی به نیازهای تفریحی، ایجاد رابطه مستقیم با طبیعت و گسترش بخشی از عملکردهای فضای داخل به خارج، ضرورت توجه به فضای باز را تبیین می‌نماید. توجه به فضاهای باز به عنوان محلی برای برقراری تعاملات اجتماعی و در پی آن افزایش حضور مردم و در نتیجه افزایش امنیت اجتماعی و ایجاد حس مسئولیت در ساکنان نسبت به محل زندگی خود ضروری است. بنابراین هدف از این مطالعه ارائه راهکار و روشی مناسب جهت احیا و بازآفرینی نقش حیاط و بازشناسی نقش آن در معماری سنتی و معاصر سازی آن در معماری امروز می‌باشد.

روش شناسی تحقیق

تحقیق حاضر با هدف بازشناسی کارکردهای حیاط در معماری مسکونی در بافت تاریخی شهر کرمانشاه با رویکرد بازآفرینی آن در معماری امروز می‌باشد. روش تحقیق حاکم بر این مطالعه، روش تحقیق پیمایش آرشیمی و کتابخانه‌ای و سپس بررسی تطبیقی و تحلیل کیفی محتوایی می‌باشد. آنچه که نتایج برآمده از این تحقیق را ارزشمند و قابل استناد می‌نماید، روش تحقیق؛ ساختارمند، هدفمند و علمی می‌باشد. بدیهی است هر پژوهش علمی نیاز به یک روش تحقیق متناسب با موضوع خود دارد. انتخاب روش تحقیق مناسب و تداوم آن در تمامی فرآیند و مسیر پژوهش از اصول راهبردی یک تحقیق علمی است. روش مواجهه با مسئله و پژوهش در ارتباط تنگاتنگ و دو سویه با ساختار و ماهیت تحقیق است. برای بدست آوردن نتایج مطلوب از منابع متنوعی اعم از کتاب، رساله، مقالات و سایت‌ها استفاده شده است.

ادبیات تحقیق

حیاط: حیاط اتاقی است بدون سقف با بدنه‌های مشخص، کفی آراسته از درخت، آجر و آب. در هر حیاط، حداقل یک حوض با ابعاد و شکلی موزون و متناسب با سطح حیاط و در میانه آن شکل می‌گیرد. در اطراف هر حوض معمولاً به صورت متقارن باغچه (گاه چهار باغ)، که غالباً مملو از گیاهان بومی هستند، وجود دارد و بدین صورت رطوبت، سبزی، طراوت و رنگ آمیزی حیاط در فصول مختلف تأمین می‌شود (حائری‌مازندرانی، ۱۳۸۸، ۵۲).

حیاط در خانه های سنتی: بناهای حیاط دار در ایران قدمتی در حدود هشت هزار سال دارند (معماریان، ۱۳۸۶، ۱۶). فضاهای باز در خانه های سنتی به عنوان قلب تپنده خانه عمل می‌کنند. به مدد طبیعت کوچک و شاداب حیاط، ارتباط با طبیعت که از حقوق اولیه انسان است فراهم شده است. سازماندهی فضاها پیرامون فضای باز، در مرکز خانه هم پیوندی فضای مصنوع و طبیعت زیبا را موجب شده و حیاط به عنوان فضایی با معنا و هویت دهنده به پیرامون خود علاوه بر اینکه اطلاعات معنایی و زیبا شناختی یکجا را داراست، بستر مناسبی برای یادگیری انسان از آموزه‌های طبیعت و قوانین آفرینش را ایجاد می‌کند (احمدی، ۱۳۹۱، ۳۴).

مفهوم و عملکرد حیاط: در فرهنگ دهخدا به معنی محوطه و هر جای دیوار بسته، سرا و خانه آمده است. واژه‌های دیگری مثل: مساحت، صحن، میانسرا و صحن سرا نیز به همین معنی است (معماریان، ۱۳۷۳، ۲۰). حیاط جزء جدا نشدنی از معماری ایرانی است و در تمام شرایط اقلیمی، فرهنگی و مذهبی، کاربرد داشته است. کاربری‌های مختلف حیاط در معماری ایرانی عبارتند از: نشانه حریم مالکیت محصور با دیوار و اتاق‌ها و یا با پرچین و تیرک و ...، یکپارچه کننده چند عنصر خانه، ارتباط بین چند فضا، بستری برای فضای سبز، زیبایی و آرامش روح، هواکشی برای ورود جریان هوا به فضاهای خانه، عنصری برای سازماندهی

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

فضاهای مختلف، حریمی برای آسایش خانه که البته مهم ترین کاربرد آن جدا کردن فضا و مسیر ارتباط درون با بیرون خانه و حفظ درون از محیط اطراف است (کاتب، ۱۳۸۴).

نقش حیاط در هندسه معماری سنتی: حیاط در کانون هندسه خانه قرار گرفته و تأثیر بی‌بدیلی در هندسه کلی خانه دارد، بطوریکه هندسه حیاط به نوعی تمامی هندسه معماری خانه را تشکیل می‌دهد. بالطبع حیاط مرکز و کانون توجهات نگاه ها، حرکت ها و فعالیت ها نیز هست (صنعتی، ۱۳۸۵، ۱۱۵).

نقش حیاط در کیفیت بخشی به فضاها: نادیده گرفتن حیات انسانی در فضاهای خانه سبب شده است تا به حداقل و کمترین رابطه میان فضای بسته و باز اکتفا شود. از آنجا که حیاط فضایی مستقل و قائم به ذات و سرشار از کیفیات و مواهب فضایی است لذا هر فضا در هر درجه‌ای که با آن مرتبط باشد به همان میزان ارزش وجودی و مکانی یافته و بالطبع صاحب استقلال و نوعی برتری و امتیاز خواهد شد. بدین ترتیب حیاط یک هویت مکانی و مقام معماری است که در باز بودن و نداشتن سقف خلاصه نمی‌گردد و فضاهایی که هم جوار فضاهای حیاط نیستند، این هویت را در مرتبه‌ای دیگر صاحب می‌گردند و صاحب حیات می‌شوند (مساوات، ۱۳۹۳، ۲۳).

نقش حیاط در ارتباط میان فضاها: حیاط در محل تلاقی حرکت‌ها و رفت و آمدها و ارتباطات قرار داشته و دارای بیشترین استفاده فضایی است. حضور بسیار در فضا، بسیاری از فعالیت‌های روزانه را نیز درون آن قرار خواهد داد؛ بدین گونه حیاط، مرکز دسترسی و ارتباطات در خانه شده و در نتیجه مهم ترین محل عبور و رفت و آمد و واجد بیشترین حرکت و گذر خواهد بود. همچنین عبور هر روزه از حیاط، مراقبت و استفاده از این فضا را به همراه خواهد داشت (صنعتی، ۱۳۸۵، ۸۴).

نقش حیاط در سازماندهی و وحدت فضاها: انتخاب هوشمندانه معمار سنتی در استقرار حیاط در زمین سبب شده است تا حیاط چونان نقطه عطفی در کلیت بنا معماری درک شده و دریافت کننده انرژی تمامی فضاها باشد که قدرت فضایی که در خود حیاط فارغ از حدود کالبدی و کیفیات موجود بر آمده از آن است. حیاط نمود تام و کامل نظم قدرتمند هندسی در یک بنای سنتی است و خود از نظام سایر فضاها ایجاد می‌گردد. حیاط در خانه سنتی مرکز سازماندهی و مرکز فعالیت‌ها و رفتارهاست (صنعتی، ۱۳۸۵، ۱۹۳).

انواع حیاط از لحاظ کالبدی-کارکردی

حیاط مرکزی: حیاط مرکزی در دایره المعارف (مصور) به عنوان آتریم یاد شده است. بورهات در کتاب خود حیاط را مظهر خانه های مسلمانان به شمار آورده است. الگو حیاط مرکزی اگرچه به شدت تحت تأثیر شرایط محیطی گرم و خشک داخل فلات بوده است اما به دلیل مزیت هایی در مناطق دیگر با ویژگی های آب و هوایی متفاوت نیز دیده می‌شود که عموماً تغییر در اندازه، تناسبات حیاط، سازماندهی جداره‌ها و حتی در سرسبزی آن ظاهر می‌شود (احمدی، ۱۳۸۴).

گودال باغچه: گودال باغچه، به گونه‌ای از حیاط‌های مرکزی گفته می‌شود که سطح آن پایین‌تر از سطح معبر یا کف بخش اصلی خانه (یا سایر انواع بناها) ساخته شده باشد. در مواردی گودال باغچه قسمتی از سطح حیاط مرکزی را در بر می‌گیرد و حیاط دارای دو سطح می‌شد.

نارنجستان: نارنجستان، نام نوعی حیاط کوچک بود که در گذشته در برخی از خانه‌های بزرگ ساخته می‌شد و پیرامون آن شماری اتاق طراحی و ساخته می‌شد که به ویژه در پاییز و زمستان با خشک شدن درختان خزان پذیر، فضایی سبز و مطبوع را برای ساکنان خانه فراهم می‌کردند. اندازه این حیاط کوچک‌تر از حیاط اصلی خانه بود، تا در سرمای شدید زمستان، امکان سرپوشیده کردن آن به وسیله چادر فراهم آید، تا بدین ترتیب هم بتوان هوای آن را کنترل کرد و هم خشک شدن درختان را در سرمای شدید مانع شد.

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

حیاط خلوت: حیاط خلوت، نوعی حیاط بود که به طور معمول جنبه‌ای فرعی و خدماتی داشت و در قسمتی از فضای خانه برای تأمین نور و تهویه یا به عنوان فضایی باز برای برخی از فضاهای خدماتی طراحی و ساخته می‌شد و موقعیت و شکل آن بسیار متنوع بود.

سرابستان: در بیشتر موارد به بخشی از حیاط گفته می‌شد که به شکل باغی کوچک یا باغچه‌ای بسیار بزرگ بود که به شکل پیوسته به خانه طراحی و ساخته می‌شد و هدف در واقع ایجاد باغی کوچک و محدود در ترکیب با فضای خانه بود و در برخی از موارد، حیاط اصلی بخش سکونتگاهی به شکل U ساخته می‌شد و سمت باز آن در کنار باغ خانه بود.

مهتابی: عرصه و فضایی باز و بدون سقف بود که به طور معمول در بسیاری از خانه‌ها کمی بالاتر از سطح کف حیاط قرار داشت بهاربند: حیاط کوچک و محدودی بود که در کنار طویل‌ه برخی از خانه‌های بزرگ و اعیانی، برای نگهداری چهارپایان در هوای باز ساخته می‌شد.

حیاط جانبی: به حیاطی گفته می‌شد که پیرامون فضایی ساخته شده یا در یک یا چند طرف آن شکل می‌گرفت، لیکن از نظر اصول طراحی، نقش کانونی مانند حیاط مرکزی واقع در نواحی گرم و خشک را نداشت. این نوع حیاط در خانه‌های برخی از نواحی مانند گیلان و مازندران رواج داشت.

محوطه: نوعی فضای باز وابسته به واحدهای مسکونی در نواحی جنگلی و سرسبز بود که تنها با پرچین یا عناصری مانند آن محدود و مشخص می‌شد و فاقد دیوار به عنوان عنصر محدودکننده بود.

بام: در مواردی قسمتی از بام طبقه همکف به گونه‌ای طراحی می‌شد که به عنوان تراس یا مهتابی برای طبقه اول مورد استفاده قرار می‌گرفت. در برخی از شهرها مانند دزفول در گذشته به مثابه روش معمول، عمومی و ضروری در فصل بهار و تابستان از پشت بام‌ها برای گذراندن فراغت یا شام خوردن و خواب استفاده می‌کردند و برای این منظور غالباً دیواری دور بام به صورت مشبک می‌ساختند که هم هوا جریان یابد و هم حریمیت و حریم فضا برای راحتی افراد خانواده حفظ شود. اهمیت این فضا کمتر از برخی انواع حیاط مانند حیاط خلوت یا حیاط جانبی نبود (سلطان، ۱۳۹۰، ۷۵).

عناصر موجود در حیاط

آب: یکی از عناصر مهم تشکیل دهنده حیاط وجود آب و حوض است. حوض‌های حیاط‌های سنتی از نظر شکل و فرم بسیار متنوع بوده‌اند. غالباً حوض را در یکی از محورهای اصلی فضای خانه احداث می‌کردند، به طوری که طول حوض در امتداد طول فضای منزل قرار گیرد (روحانی، ۱۳۷۱).

فضای سبز: گیاهان در بهسازی شرایط زیستی، نقشی عمده از طریق پاکسازی و کنترل آلودگی هوا، کنترل آلودگی صوتی، کنترل انعکاس نور، تعدیل دما، سرعت باد، رطوبت و غیره ایفا می‌نمایند (سلطان، ۱۳۹۰، ۷۵).

باغچه: در حیاط‌سازی خانه‌های قدیم حوض و باغچه به عنوان معتبرترین عناصر حیاط‌سازی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. این عناصر جهت اعتبار بخشیدن بیشتر به فضاهای مهم بنا و همچنین نمای اصلی با تأکید بر آن فضا و محور خاص طراحی می‌شده‌اند (مریم نامی، ۱۳۹۲).

گیاه: حضور گیاه در حیاط و زندگی گسترده و کامل آن در این فضا، یکی از عمده‌ترین امکاناتی است که در حیاط ممکن می‌گردد. وجود و نحوه حضور گیاه و چگونگی آن تا حد بسیاری در کیفیت فضایی حیاط مؤثر است (مساوات، ۱۳۹۳، ۷۷).

نور: وجودش روشنی آور و فقدانش در سایه و تاریکی تجلی می‌یابد. این عنصر به همراه سایر عناصر در تکمیل زیبایی و عملکرد حیاط نقشی دلپذیر ایفا می‌نماید. عبور نور از لای شاخ و برگ درختان نقش‌هایی زیبا و متنوع بر سطح و در فضای حیاط به وجود می‌آورند که ناظر را به وجد می‌آورد (امین زاده، ۱۳۸۶، ۲۳).

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

باد: از جمله پدیده‌های طبیعی است که تفکر در آن و در نقشی که برای ادامه حیات طبیعت و انسان ایفا می‌نماید، می‌تواند انسان را به اصول و ارزش‌هایی متذکر گردد که لازمه یک حیات معنوی و معنادار است (مساوات، ۱۳۹۳، ۷۸).

عوامل تأثیرگذار در حیاط

عامل محرمیت: منظور از محرمیت در فضای معماری و شهرسازی، کالبد دادن به فضا به گونه‌ای است که دارای حریم از دو جنبه کالبدی و معنایی باشد (هاشمی، ۱۳۹۸، ۱۲۳). اصل محرمیت به عنوان یک اصل حاکم بر تمامی شئون زندگی، به زیبایی در معماری سنتی ایران کالبد یافته و آثار و نتایج عمیقی در سازماندهی فضایی و نحوه قرارگیری عملکردهای گوناگون داشته است (سیفیان، ۱۳۸۶، ۱۰).

سلسله مراتب: قرارگیری سلسله مراتب و جلوخان و پیش ورودی، ورودی، هشتی، دالان، راهرو و حیاط و سپس سایر فضاهای عملکردی در پیوند با حیاط، الگویی کم و بیش مشابه در تمامی ابنیه سنتی می‌باشد. نکته حائز اهمیت در این است که به کارگیری اصل سلسله مراتب در نظام‌های فضایی شهری و معماری با تفکیک کردن حریم‌های عمومی از خصوصی و ایجاد مرتبه بندی در دسترسی‌ها نقش پررنگی در تقویت محرمیت در ساختار فضایی داشته است (سیفیان، ۱۳۸۶، ۷).

درونگرایی: اصل درون گرایی یکی از اصول معماری اسلامی است که در ساماندهی اندام‌های مختلف بنا به ویژه در خانه‌های سنتی بسیار مورد توجه بوده است. این امر برگرفته از اهمیت زندگی خانوادگی و حرمت آن و نیز عزت نفس ایرانیان بوده که منجر به شکل‌گیری الگوی درون‌گرا در معماری این مرز و بوم شده است. معماران ایرانی با سازماندهی اندام‌های ساختمان در گرداگرد یک یا چند میانسرا، ساختمان را از جهان بیرون جدا می‌کردند و تنها با یک هشتی این دو را به یکدیگر پیوند می‌دادند (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۳۵).

آسایش: ایجاد یک فضای سرسبز و خرم با حوض آب در شکل‌های مختلف آن و استفاده از حیاط به عنوان منظری زیبا برای ساکنان داخل اتاق‌ها یا فضاهایی چون تالار، صفا و نشیمن گاهی برای عصرها و غروب از دیگر موارد استفاده حیاط می‌باشد (معماریان، ۱۳۸۷، ۱۰۰).

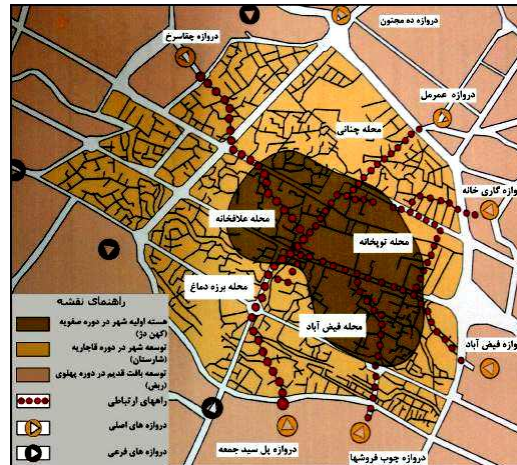
طبیعت: در خانه‌های تاریخی، خانه از طبیعت جدا نیست و حیاط مهمترین فضای آن است. طبیعت با حضور آب و گیاه و جریان باد در آن بر اهل خانه عرضه می‌شود و می‌توان طبیعت را در حریم خصوصی از نزدیک تجربه کرد. در داخل فضاهای بسته نیز ارتباط با طبیعت از طریق وجود چشم انداز از اتاق به حیاط همچنان برقرار می‌ماند. علاوه بر این وجود فضاهای بینابینی و حریم، درجات مختلفی از طیف فضای خصوصی تا عمومی را در داخل خانه شکل داده است (حائری‌مازندرانی، ۱۳۸۸، ۵۲).

اقلیم: از مفاهیم مهم در درک معماری سنتی ایران اسلامی که علاوه بر مؤلفه باطنی، ملاحظات دیگری هم وجود دارد که نقش عمده فضا را دیکته می‌کند. در این میان ملاحظات اقلیمی از همه جلوتر است و معماری حیاط را برای زندگی ضروری می‌سازد (Laleh Bakhtiar, 1973, 45).

ساختار اولیه شهر کرمانشاه

شهر کرمانشاه همچون سایر شهرهای تاریخی ایران دارای ساختار اولیه مشخصی است که منطبق بر همان الگوی کهن دژهای ادوار میانه است. ارگ حکومتی، مسجد جامع، بازار و راه ارتباطی چهار عنصر اصلی این کهن دژ هستند. سه عنصر بیرونی این ساختار ربض، شارستان و کوره‌ها می‌باشند.

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

تصویر ۱. ساختار اولیه شهر کرمانشاه (مأخذ: طرح ساماندهی و بهسازی بافت مرکزی شهر کرمانشاه)

سبک معماری گذشته در کرمانشاه

قسمت اعظم بافت قدیم کرمانشاه در دوره زندیه و قاجار در اطراف بافت و قدیمی‌ترین نمادهای آن از دوره زندیه و بیشترشان از دوره قاجاریه بر جای مانده است اما در اوایل قرن گذشته میلادی جلوه‌های معماری ملی در معابر و بناهای جدید بروز کرد و شیوه خاص معماری کرمانشاه در بناهای مجاور خیابان اصلی شهر، مهمان‌خانه‌ها و بناهای بزرگ مسکونی، عمارت‌های عمومی و خدماتی و میدان‌های شهر انعکاس یافت. در این بناها در عین استفاده از مصالح و تزیینات مشابه، تنوع و هماهنگی نیز حاکم بود. روحیه معماری این دوره مثبت و بارز بود و گذشته و هویت خود را به خوبی تعریف می‌کرد، از شخصیت و استقلال برخوردار بود، حجم‌ها و فضاها زنده بودند و جلوه و تصویر معماری آن پرجاذبه و جاندار بود (امیری، ۱۳۷۸).

ویژگی خانه‌های قاجاری کرمانشاه

معماری این دوره از حیات شهر، بر پایه و اصول معماری سنتی شکل گرفت و در مرحله گذار، تفکر و احکام جدید به آن اضافه گردید. این اصول آزاد شدن از قید تزیینات الحاقی، انطباق فضاهای درونی با عملکردهای جدید، برونگرایی و ارتباط با محیط شهری به صورت قوی‌تر از گذشته بود، که البته به صورت نسبی در این خانه‌ها تعمیم گشتند (خدیدی، ۱۳۸۷، ۵۶۱).

الگوی شکلی خانه‌های کرمانشاه

معماری دوره کهن کرمانشاه، بطور کلی تفاوت عمده‌ای با معماری مناطق مرکزی ایران در همان دوره ندارد. سازماندهی فضایی به دلایل متعدد فرهنگی، اقلیمی و عملکردی در همه گونه‌های معماری این دوره رایج بود. ساختار فضایی این مرحله از معماری بناهای کرمانشاه، عموماً درونگراست که با ورود الگوهای غربی و حضور خیابان، از اواخر قاجار، شیوه تلفیقی به خود گرفته در نتیجه ساختمان‌های دولتی و خانه‌های اعیان با ساختار فضایی درونگرا-برونگرا شکل گرفت. فضاهای تشکیل دهنده خانه‌های درونگرا، حول حیاط‌های اندرونی و بیرونی با نظم و محوریت مشخصی سازماندهی می‌شدند. در اکثر این بناها با سلسله مراتب استقرار فضاها روبرو هستیم. از «ورودی» وارد «حیاط بیرونی» می‌شویم که فضایی چون سرویس بهداشتی، اتاق مهمان و پستو در انتهای هر اتاق، قرار گرفته است. سپس توسط دالانی وارد بخش درونی خانه شده که حیاط اندرونی با حوض و باغچه اطرافش به چشم می‌خورد. تالار و اتاق‌های اصلی حول این حیاط

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

سازمان یافته‌اند. خانه‌های این دوره دو طبقه ساخته می‌شدند که شاه نشین در طبقه دوم و پله‌های تعبیه شده در داخل بنا، ارتباط بین طبقات را حاصل می‌کرد. گاه مطبخ و بخش کوچک خدمه در طبقه همکف و یا در بخش انتهایی بنا در یک حیاط خلوت در نظر گرفته می‌شد (برومندسرخابی، ۱۳۸۸).

ساختار فضایی الگوی درونگرا

فضای ورودی: کوچه، جلوخان، درگاه و هشتی فضاهای اصلی: تالار، اتاق‌های حول حیاط اندرونی، ایوان سرپوشیده ستون‌دار. فضاهای بخش خدماتی: پستوها، انبارها، مطبخ، سرویس بهداشتی، حمام و اتاق خدمه. فضاهای ارتباطی: هشتی، دالان، حیاط‌های اندرونی و بیرونی، راه پله و زیرزمین خانه‌های صمدی، معین الکتاب، حاج اکبری و خواجه باروخ از نمونه‌های گونه درونگرا هستند.

ساختار فضایی الگوی درونگرا-برونگرا

ورودی این بناها به طور مستقیم از کوچه و خیابان به حیاط اصلی یا هال ورودی باز می‌شود. فضاهای مسکونی در دو طرف حیاط واقع شده‌اند. قسمت شمالی بنا، بخش اصلی خانه و قسمت جنوبی، بخش مکمل آن است که این فضاها به واسطه یک حیاط اصلی به هم ارتباط دارند.

فضای ورودی: خیابان، درگاه و هال ورودی.

فضاهای اصلی: هال مرکزی، اتاق‌ها بصورت ردیفی، بالکن سرپوشیده ستون‌دار.

فضاهای بخش خدماتی: انبارها، مطبخ، سرویس بهداشتی، حمام و اتاق خدمه.

فضاهای ارتباطی: هال ورودی، راهرو، حیاط اندرونی، راه پله به عنوان رابط طبقات به صورت نوار قائم و زیرزمین که در نمای ساختمان حضور دارد (برومندسرخابی، ۱۳۸۸).

الگوی اقلیمی خانه های قاجاری کرمانشاه

استقرار بناها با توجه به جهت تابش آفتاب و تنظیم شرایط اقلیمی متفاوت است. در معماری سنتی ایران نیز اقلیم عامل مؤثری در جهت‌گیری، سازماندهی فضایی، فرم، نوع سازه و مصالح، عناصر و اجزای بناها بوده است. با توجه به قرارگیری کرمانشاه در اقلیم سرد و کوهستانی، بافت‌های تاریخی شهر کرمانشاه به صورت متراکم و فشرده بوده، بیشتر خانه‌های کرمانشاه به فرم حیاط مرکزی (گونه درونگرا) و غالباً جبهه شمالی رو به نور جنوب (جبهه قبله) مهمترین و شاخص‌ترین جبهه آنهاست (برومندسرخابی، ۱۳۸۸). شرایط طبیعی زمین و همجواری با نهر آبشوران و دسترسی‌ها بیشترین تأثیر را در استقرار خانه‌های مورد مطالعه داشته‌اند. بررسی‌های میدانی نشان می‌دهد اکثر خانه‌های قاجاری در کرمانشاه دارای زیرزمین هستند که البته با توجه به بالا بودن آب‌های زیرزمینی، ساخت فضاهایی چون سرداب دیده نمی‌شود. به طور کلی می‌توان ویژگی‌های زیر را برای الگوی معماری-اقلیمی خانه‌های کرمانشاه برشمرد:

۱- استفاده از سه نوع فضای باز، نیمه باز و بسته (حیاط، ایوان و اتاق)

۲- غالباً جهت جغرافیایی خانه، منطبق بر جهت اقلیمی

۳- سازماندهی فضاها

۴- عدم ورود مستقیم از فضای باز به فضای بسته

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

- ۵- تفاوت در نحوه نورگیری براساس عملکرد فضا.
- ۶- استفاده از مصالح بوم آورد، خشت، آجر و چوب
- ۷- بام مسطح و سقف شیروانی، قیدبندی و دو پوسته کردن سقفها (ضرورت اقلیم و سبک سازی)
- ۸- استفاده از عناصر و تمهیداتی چون تیغه‌های تابش بند، شیرسر (نقاب آفتاب گیر لبه بام)، ایوان، مصالح با ظرفیت حرارتی بالا، احداث ایوان در حد فاصل فضاهای خارجی و داخلی به ویژه در جبهه رو به آفتاب (برومندسرخایی، ۱۳۸۸).

سازه و مصالح خانه‌های قاجاری کرمانشاه

مصالح به کار رفته در خانه‌های سنتی کرمانشاه، غالباً هماهنگ با اقلیم سرد و کوهستانی است. مصالح به کار گرفته شده در این خانه‌ها از نظر سازه، ساخت مایه و تزئینات عبارتند از: آجرکاری و ترکیب مصالح نوین مثل سیمان و فلز در ترکیب با آجر، کاشی کاری، گچبری و آئینه کاری می‌باشد.

- اهمیت بکارگیری تقارن در نما (در بعضی از نمونه‌ها مثل خانه سیدین محور تقارن مرتفع‌تر و تزئینات با جزئیات بیشتری دیده می‌شود).

- ابعاد بازشوها متنوع است. پنجره‌های کشیده در راستای قائم از کف اتاق فاصله داشته و عرض کمتری نسبت به درها دارند. فرم ظاهری در و پنجره‌ها مستطیل است که در بعضی موارد قوسی بالای آن دیده می‌شود.

- تنوع آجر چینی در خانه‌ها و نماسازی با تزئینات آجری با نقوش متنوع است:

- استفاده از آجرهای چهارگوش قزاقی در کف حیاط خانه‌ها که به دلیل اقلیمی صورت گرفته و البته گاهی به صورت طرح‌دار اجرا شده است مانند حیاط خانه سیدین و خواجه باروخ.

- استفاده از آجرهای قالبی تراش و تزئینی در سر ستون‌های خانه خواجه باروخ.

- استفاده از آجرهای مهری برجسته در حاشیه ایوان‌ها و لچکی قوس‌های بالای پنجره.

- استفاده از انواع آجرها با نقش‌های معمول از جمله خفته راسته یا جناغی، انواع آجرهای نقش دار هندسی و گل برجسته در حاشیه دور پنجره‌ها، سطح دیوار و یا به صورت هره چینی در لبه بالایی بام.

- تزئینات سنگی به صورت سنگ‌های منقوش در ازاره ساختمان (رخبام) و یا به صورت گل در کتیبه بالای در ورودی و یا به صورت حاشیه قوسی شکل دور درهای ورودی.

- تزئینات بالای در و پنجره‌ها با انواع قوس‌ها، «قوس کمانی» بین ستون‌ها و «قوس دسته سبیدی»، بالای درهای کناری و همچنین «قوس سه مرکز پاتوپا» مثل در بالای درهای وسطی در خانه خواجه باروخ، روی پنجره‌های طرفین نمای طبقه سوم خانه سیدین، «قوس کند سینه کفتری» به کار رفته، در خانه صمدی «قوس پاتوپا» و در لچکی روی آن با کاشی تزئین شده است. «قوس هلالی» در این دوره رایج بوده است (برومندسرخایی، ۱۳۸۸).

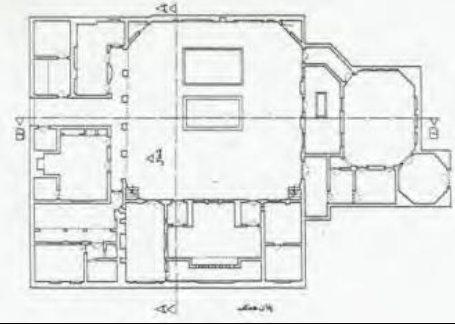

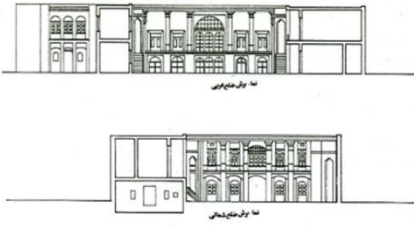
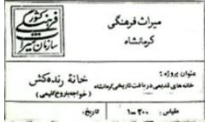

دوره پهلوی

با شروع دوره پهلوی اصول حاکم دوره قاجار همچنان برقرار بود و بناهای منطبق بر اصول دوره پیشین هنوز در این دوره ساخته می‌شده است. هنوز در این دوره نظم پلان با نما منطبق است و یکی از بارزترین مشخصه‌های این دوره، قرارگیری راه پله در محور اصلی ساختمان است. کاربرد پله به عنوان یک عنصر نمایان و کاربردی-تزئینی در معماری خانه‌های این دوره به تقلید از معماری اروپا رایج بوده است. ایوان ستون‌دار یکی دیگر از مشخصه‌های بارز این دوره است. سرستون‌های اروپایی با تزئینات یونیک و کرنین و تزئینات برگ کنگر در این ساختمان‌ها دیده می‌شده است (Bani Masoud, 2011). در این دوره معماری ایرانی جای خود را به معماری مدرن اروپایی به سبک مدرن داده است. بطور کلی سبک معماری در این دوره تلفیقی از خانه‌های سنتی ایران به همراه برخی از نماهای فرهنگی می‌باشد. در پی تحول سبک معماری در احداث خانه‌ها، کم کم اصلی ترین مفهوم فکری و کالبدی معماری درونگرایی جای خود را به برونگرایی در شکل‌گیری خانه‌ها داده است.

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

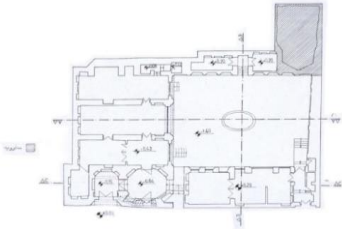

در این مطالعه سه نمونه از خانه های دوره قاجار و پهلوی مورد بررسی قرار گرفت (جدول ۱-۵).

جدول ۱. خانه باروخ نمونه مورد مطالعه، (ماخذ؛ نگارندگان)

	<p>خانه باروخ</p>	<p>نام بنا</p>
<p>قاجار</p>		<p>دوره زمانی</p>
	<p>۲</p>	<p>تعداد طبقه</p>
 	<p>دارد</p>	<p>محور تقارن در نما</p>
	<p>سرستون مقرنس آجری، معقلی کاری، کاشی کاری و آجرکاری تزیینی</p>	<p>تزیینات</p>

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

جدول ۲. خانه معین الکتاب نمونه مورد مطالعه، (ماخذ؛ نگارندگان)

	<p>خانه معین الکتاب</p>	<p>نام بنا</p>
<p>قاجار</p>		<p>دوره زمانی</p>
	<p>۲ طبقه و زیرزمین</p>	<p>تعداد طبقه</p>
	<p>دارد</p>	<p>محور تقارن در نما</p>
	<p>معقلی کاری، کاشی کاری و آجرکاری تزئینی</p>	<p>تزیینات</p>

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

جدول ۳. خانه سیدین نمونه مورد مطالعه، (ماخذ؛ نگارندگان)

	<p>خانه سیدین</p>	<p>نام بنا</p>
<p>پهلوی</p>		<p>دوره زمانی</p>
	<p>۳</p>	<p>تعداد طبقه</p>
	<p>دارد</p>	<p>محور تقارن در نما</p>
	<p>سرستون مقرنس آجری، معقلی کاری، کاشی کاری و آجرکاری تزیینی</p>	<p>تزیینات</p>

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

جدول ۴. عناصر موجود در حیاط نمونه های مورد مطالعه، (ماخذ؛ نگارندگان)

			حیاط نمونه های موردی
خانه سیدین	خانه معین الکتاب	خانه باروخ	نام بنا
			حوض
			باغچه
			دیوار
			بازشوها

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

جدول ۵. مولفه های مورد بررسی در نمونه های مورد مطالعه بافت تاریخی کرمانشاه، (ماخذ؛ نگارندگان)

		پلان نمونه های موردی	
خانه سیدین	خانه معین الکتاب	خانه باروخ	نام بنا
مستطیل	مربع	مربع	ساختار و هندسه حیاط
درونگرا- برونگرا با یک حیاط	درونگرا با ۲ حیاط	درونگرا با ۳ حیاط	درونگرایی و برونگرایی حیاط
شمال غربی-جنوب شرقی	شمال غربی-جنوب شرقی	شمال شرقی-جنوب غربی	جهت گیری
دسترسی مستقیم به حیاط	دسترسی غیر مستقیم به حیاط	دسترسی غیر مستقیم به حیاط	سیرکولاسیون
شرق و غربی	شرق و غربی	نور جنوب غربی و جنوب شرقی	نورگیری
نسبتاً خوب	نسبتاً خوب	نسبتاً خوب	میزان پاسخگویی به طبیعت
تک ایوان	تک ایوان	دو ایوان	تعداد ایوان
شمال	شمال غرب	شمال و غرب	جهت
مستقیم و بدون واسطه	مستقیم و بدون واسطه	مستقیم و بدون واسطه	ارتباط درون و بیرون
بیضی	بیضی	مستطیل	ساختار حوض

نتیجه گیری

بر اساس مطالعه انجام شده اکثر خانه‌های تاریخی کرمانشاه از نظر زمانی می‌تواند به دو دسته خانه‌های دوره قاجار و خانه های اواخر دوره رضاشاهی (پهلوی اول) تقسیم بندی شود. بیشترین تعداد بناها مربوط به دوره قاجار است که غالباً به صورت درونگرا ساخته شده‌اند. الگوی درونگرایی خانه‌های سنتی کرمانشاه به مرور زمان به برونگرایی گرایش پیدا کرده و بر میزان فضای باز، افزوده شد. دسترسی مستقیم فضاهای عمومی، در نظر گرفتن پیش فضا و قرارگیری فضای خصوصی در طبقات و ایوان برای همه بناها از ویژگی‌های خانه‌های سنتی دوره قاجار و پهلوی در شهر کرمانشاه است. از دیگر خصوصیات خانه‌های قدیمی در کرمانشاه، مساحت زیاد است، سبک معماری آنها نیز به صورتی است که از دو قسمت دارای اندرونی و بیرونی بوده است. جهت خانه‌ها تابع زاویه نور خورشید و قبله می‌باشد. اکثر قریب به اتفاق خانه‌های سنتی، محور شمالی-جنوبی بودند که دارای بهترین موقعیت برای گرفتن نور خورشید بوده و در روزهای گرم تابستان از سایه و در زمستان از گرمای خورشید برخوردار بودند. فضاهای اصلی زندگی نیز در دو سمت شمالی و جنوبی ساخته می‌شدند.

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

در اکثر خانه‌ها باغچه و حوض به شکل‌های مختلف وجود داشت اما اکثراً به شکل بیضی و لوزی بودند. در یک جمع‌بندی کلی معماری سنتی کرمانشاه تفاوت چندانی با معماری دیگر مناطق ایران ندارد. ساختار فضایی خانه‌های سنتی کرمانشاه عموماً درونگرا بوده و فضاهای تشکیل دهنده این خانه‌ها، حول حیاط‌های اندرونی و بیرونی با نظم و محوریت مشخصی سازماندهی می‌شدند. معماری خانه‌های دوره قاجار دارای یک تا چند حیاط مرکزی بود که اندام‌های ساختمان گرداگرد آن را در برگرفته بودند و همه اتاق‌ها رو به این حیاط مرکزی داشتند. اما در دوره پهلوی با تغییر مرکزیت پلان از درون به بیرون بنا بسیاری از عملکردهای پیشین همچون حیاط مرکزی، ایوان، تالار و هشتی از معماری خانه‌های ایران محو شدند. سر در ورودی، هشتی و دالان ردیف سلسله مراتب فضاهای است که با حفظ محرمت درونی، دسترسی به حیاط و از آن به اندرون خانه را ممکن می‌سازد. لایه‌های اطراف حیاط به ترتیب مکان اتاق‌هاست که مستقیماً با نور، آب، گیاه، هوا و به طور کلی با حیاط مرکزی در تماس هستند. شاید نشود از لحاظ کالبدی تمام عناصر حیاط در معماری گذشته رو در حیاط مجتمع‌های مسکونی امروزی باز آفرینی کرد. اما با لحاظ کردن تمهیداتی می‌توان عناصر شاخص را به شکل امروزی‌تر بازآفرینی نمود به گونه‌ای که وقتی وارد مجتمع مسکونی می‌شوید روح معماری گذشته رو احساس کنید، و این امر میسر نمی‌شود مگر اینکه تفکر و نگاه معماران امروزی به بحث کیفیت فضایی تغییر کند و صرفاً بعد اقتصادی را در امر ساخت و ساز مورد توجه قرار ندهند و کیفیت فضایی و مسایل روحی و روانی ساکنان را نیز مدنظر قرار دهند.

مراجع

۱. حائری‌مازندرانی، محمدرضا. خانه، فرهنگ، طبیعت: بررسی معماری خانه‌های تاریخی و معاصر. مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری. ۱۳۸۸، ۵۲.
۲. معماریان، غلامحسین. آشنایی با معماری مسکونی ایران گونه شناسی برون گرا. سروش دانش، تهران. ۱۳۸۶، ۱۶.
۳. احمدی، زهرا. بازخوانی نقش گمشده حیاط مرکزی در دستیابی به معماری پایدار. نشریه معماری اقلیم گرم و خشک. ۱۳۹۱، ۲.
۴. معماریان، غلامحسین، پیرنیا، محمدکریم. آشنایی با معماری مسکونی ایران: گونه شناسی درون گرا. دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران. ۱۳۷۳، ۲۰.
۵. کاتب، فاطمه. معماری خانه های ایرانی. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات، تهران. ۱۳۸۴.
۶. صنعتی. تأملی بر مقام حقیقی حیاط در معماری. پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد- دانشگاه هنر و معماری یزد. ۱۳۸۵، ۱۱۵.
۷. مساوات، آزاده. طراحی مجتمع مسکونی در یزد با تاملی بر نقش حیاط در خانه های سنتی. پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد، دانشگاه علم و هنر یزد. ۱۳۹۳، ۲۳.
۸. احمدی، فرهاد. شهر-خانه-حیاط مرکزی. صغه ۱. ۱۳۸۴.
۹. سلطان زاده، حسین. نقش جغرافیا در شکل گیری انواع حیاط در خانه های سنتی ایران. پژوهش های جغرافیای انسانی (پژوهش های جغرافیایی). ۱۳۹۰، ۴۳(۷۵)، ۷۵.
۹. روحانی، غزاله. طراحی باغ واحداث فضای سبز. انتشارات فرهنگ جامع، تهران. ۱۳۷۱.
۱۰. نامی، مریم، مرادی، ابراهیم، نوراللهی، مجتبی. بررسی عناصر و فضاهای خانه در معماری سنتی ایران و مقایسه آن با معماری معاصر. همایش ملی معماری و شهرسازی هویت گرا، بصورت الکترونیکی، موسسه بین المللی معماری، شهرسازی مهرآز شهر. ۱۳۹۲.
۱۱. امین زاده، بهنام. حکمت تماس با طبیعت در شهرهای مسلمین. صغه ۱. ۱۳۸۶، ۳۱.
۱۲. هاشمی، رضا. خانه و معمار. آبادی. ۱۳۷۵، ۶(۲۳)، ۲-۲۳.

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

۱۳. معماریان، غلامحسین. آشنایی با معماری مسکونی ایرانی: گونه‌شناسی برون‌گرا. سروش دانش، تهران. ۱۳۸۷، ۱۰۰.
۱۴. پیرنیا، محمد کریم، معماریان، غلامحسین. آشنایی با معماری اسلامی ایران. نشر سروش دانش، تهران. ۱۳۸۴، ۱۵۴.
۱۵. سیفیان، محمد کاظم. طرح پژوهشی: ویژگی‌های کالبدی-فضایی شهر ایران دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران. ۱۳۸۰، ۴۵.
۱۶. خدیوی، سیامک. معرفی مختصر بافت تاریخی کرمانشاه مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران ارگ بم کرمان، انتشارات میراث فرهنگی کشور، تهران ۱۳۷۸، ۳.
۱۷. امیری، کامران. طرح و مرمت احیای خانه فیض مهدوی. سازمان میراث فرهنگی و صنایع گردشگری کشور، سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی گردشگری کرمانشاه. ۱۳۷۸.
۱۸. برومند سرخابی، هدایت‌الله. در جستجوی هویت شهری کرمانشاه. مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری. ۱۳۸۸، ۱، ۳۳۰.

19. Bani Masoud A. Contemporary Iranian Architecture. Publication of the Architectural Art of the Century. 2011.

20. Laleh Bakhtiar NA. The sense of unity; The sufi tradition in Persian architecture. University of Chicago Press, Chicago. 1973, 45.